

О.І. ІВАНОВА,
старший викладач
(Вінницький соціально-економічний інститут
університету «Україна»)
(Науковий керівник професор О.Г. Мурашин)

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, ретроспективна відповідальність, перспективна відповідальність, державний примус, правомірна поведінка/

Дослідження юридичної відповідальності передбачає необхідність звернення до загальносоціального поняття відповідальності. Проблематика юридичної відповідальності, її дослідження є одним із найважливіших питань у теорії держави і права, ця тема викликає чимало дискусій серед науковців. Дослідники юридичної відповідальності, серед яких О.С. Іоффе [9], С.Н. Братусь [2], О.Є. Лейст [13], І.І. Лукашук [14], І.С. Самощенко [20], підкреслюють, що немає жодного питання права, яке водночас було б настільки досліджене, заплутане та актуальне, як поняття юридичної відповідальності. Натомість юридична відповідальність є одним з основних інститутів права, без якого неможливе існування жодної правової системи, це категорія права, відсутність якої унеможливує його вплив на суспільство та є засобом гарантування прав, свобод і суспільних інтересів.

Існування інституту відповідальності доцільно розглядати у контексті динаміки розвитку суспільства, у процесі культурної, економічної, політичної діяльності. Глобалізаційні процеси, що відбуваються у міжнародному співтоваристві, формування ринкових відносин призвели до активізації досліджень проблем юридичної

відповідальності, зокрема, з'ясування її термінологічного апарату, оскільки надати науково-обґрунтоване визначення означає розкрити суть предмета [9, 537].

В українській мові «відповідальність» означає «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну роботу, дії, вчинки, слова» [22, 690; 5, 136]. Відповідно до словника В.І. Даля, відповідальність – це «обов'язок відповідати за щось, звітувати» [8, 603–604]. Словник російської мови С.І. Ожегова тлумачить відповідальність як «необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, бути відповідальним за них. Відповідальною називають людину з розвинутим почуттям обов'язку, що ревно ставиться до своїх обов'язків» [16, 377]. За енциклопедичним словником Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона «відповідальність – це відшкодування шкоди і збитків» [4, 648]. У Оксфордському тлумачному словнику англійської мови відповідальність трактується, як «бути відповідальним, зробити щось без чужої підказки або наказу, те, за що відповідає особа» [17, 217]. У французькій мові, цей термін означає «необхідність виконати обов'язок, договір, спокутувати провину» [18, 910].

Термін «відповідальність» можна розглядати у різних аспектах, не тільки як

категорію права, і як категорію філософії, етики, соціології, психології, політології. Цей термін, як зазначає, В.Г. Буткевич, був запозичений юристами у XVII–XVIII сторіччях з англійської політико-філософської літератури [15, 459]. При цьому варто враховувати, що відповідальність є складним загально-соціальним явищем. Більше того, І.І. Лукашук доречно звертає увагу на визначення відповідальності [14, 11], яке зазначено у філософському словнику М.М. Розенталя: «Відповідальність – категорія етики і права, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства (людства в цілому), що характеризується дотриманням норм права і норм моралі» [23, 617]. На наш погляд, під відповідальністю варто розуміти реакцію суспільства на поведінку соціальних суб'єктів.

Соціальні норми, насамперед моральні і політичні, пов'язані з властивими їм видами відповідальності. Норми моралі засновані на уявленнях про добро і зло, справедливість, честь та гідність людини, забезпечуються моральним осудом. Політичні норми регулюють відносини, що складаються між соціальними спільнотами (класами, соціальними групами, націями) і організаційними формами їх об'єднань з приводу здійснення політичної, публічної влади. Політична відповідальність означає усвідомлення необхідності виконання вимог, що випливають з політичних норм, а також осуд за їх невиконання чи неналежне виконання через некомпетентність або корисливі інтереси. Діяльність політичних партій, органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб передбачає їх політичну відповідальність перед соціальними спільнотами, інтереси яких вони виражають. Зауважимо, що нерідко моральна відповідальність та засоби, що її забезпечують, виявляються навіть не менш ефективними, ніж це має місце в праві [10, 38]. З точки зору психології, відповідальність – це здатність особи дотримуватись соціальних норм. Види со-

ціальної відповідальності об'єднує те, що вони є формами контролю за діями чи бездіяльністю особи та характеризують відповідальність з точки зору особи або з позиції суспільства.

Структуру відповідальності як соціологічної категорії детально розглянув російський вчений М.О. Краснов, який визначив, що вона концентровано містить у собі свободу вибору варіанта поведінки суб'єктом відповідальності, який має свободу волі; встановлення моделі належної, очікуваної поведінки або, навпаки, поведінки неналежної; причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою і її наслідками; інстанцію відповідальності; контроль і оцінку поведінки; можливість несприятливих наслідків для відповідального суб'єкта, визнаного винним [11, 25]. Дійсно, відповідальність – це обов'язкова умова, гарантія свободи, зазначає М.В. Вітрук [6, 7], адже свобода, щоб не стати всездозволеністю, має поєднуватись з відповідальністю, тобто більша свобода передбачає вищу відповідальність суспільства, держави, особи. Маємо на увазі не лише обов'язкове застосування до правопорушника державного примусу за вчинене правопорушення, але й високий рівень правосвідомості, правомирної поведінки у суспільстві.

У філософії загальновизнаною є думка, що про відповідальність суб'єкта суспільних відносин можна робити висновки, з'ясувавши співвідношення між необхідністю та свободою його поведінки. Відповідальність не має значення, якщо особа не вільна у виборі своєї поведінки чи не буде її усвідомлювати. «Воля породжує відповідальність, відповідальність скеровує волю» [10, 13]. Підставою з'ясування співвідношення між необхідністю та свободою поведінки, з однієї точки зору, є соціальні норми, а з іншої – дії чи бездіяльність особи. Людина живе у соціумі. Абсолютно автономних особистостей практично не існує. Недарма відомим є наступний вислів: «Жити в суспільстві і бути вільним від нього – неможливо» (В.І. Ленін). Цей по-

стулат є підґрунтям для розуміння природи та призначення відповідальності. Якщо поведінка особи відповідає вимогам соціальних норм – вона має позитивний характер, і негативний – у випадку порушення суб'єктом цих вимог [24, 12]. У філософській та соціологічній літературі найчастіше розглядають соціальну відповідальність у єдності двох аспектів – позитивного та негативного [10, 68]. Зокрема, А.Ф. Плахотний об'єднав зазначені дві форми: 1) відповідальність, як реакцію суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); 2) відповідальність, як систему відповідей індивіда на вимоги суспільства (особиста відповідальність) [19, 46].

Аналізуючи юридичну відповідальність, неможливо відмежуватись від поняття соціальної відповідальності як родового поняття, адже юридична відповідальність – один із її видів. Серед науковців немає заперечень щодо класифікації юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності [21, 430], тобто, існує зв'язок загального і спеціального. М.А. Краснов відзначає, що в «чистому» вигляді, поняття соціальної відповідальності на практиці не існує, вона проявляється тільки через складові – моральну, політичну, юридичну та інші [12, 74]. Щодо юридичної відповідальності, то з розвитком суспільства очевидним стала поява соціального регулятора – правових норм. Формування права як особливого виду соціальних норм неможливе без існування держави, відповідно, без апарату публічної влади, однією з функцій якого є забезпечення реалізації правових норм. Відповідальність, яка нерозривно пов'язана з появою у суспільстві правових норм, закріплених у законах, є особливим різновидом соціальної відповідальності, що отримала назву юридичної відповідальності [3, 19].

Юридична відповідальність відрізняється від інших видів соціальної відповідальності формальною визначеністю, обов'язковим дотриманням правових норм, державним контролем за їх виконан-

ням, застосуванням до правопорушника державного примусу, запобіганням правопорушенням та охороною правопорядку. Таким чином, вона забезпечує охорону особистих, соціальних благ та гарантує застосування інших охоронних правових інститутів. Водночас хоч існує велика кількість наукових праць, присвячених дослідженню поняття юридичної відповідальності, однозначної відповіді не існує, як зазначив С.Н. Братусь, «це зрозуміло. Проблема відповідальності одне із найбільш складних питань як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук» [2, 41]. Серед розмаїття наукових поглядів щодо змісту, природи та класифікації юридичної відповідальності, розрізняють два основних погляди на цю проблему – юридична відповідальність у ретроспективному (негативному) та перспективному (позитивному) ракурсі.

Більшість науковців пов'язують юридичну відповідальність виключно з протиправною поведінкою, правопорушенням, що тягне за собою негативні наслідки – покарання, санкції, державний примус. Йдеться про негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність, а правомірні дії суб'єктів у дефініцію правової відповідальності не включені. І.А. Галагін досліджуючи праці англійського вченого ХІХ століття Дж. Мілля, який стверджував, що відповідальність означає покарання [7, 112], вважає саме його основоположником так званої традиційної теорії юридичної відповідальності. Необхідно зазначити, що ця теорія нині є дещо застарілою. Негативний аспект юридичної відповідальності настає у випадках невиконання правових норм і ґрунтується на правових нормах, що встановлюють юридичну відповідальність. Негативна відповідальність – це обов'язок суб'єкта зазнавати втрат за порушення приписів соціальних норм [24, 17]. Традиційним є твердження, що юридична відповідальність – це реакція держави на правопорушення і є мірою державного примусу. Відтак, відповідальність полягає в осуді

правопорушення (правопорушника) та встановлення для правопорушника певних негативних наслідків.

Юридична відповідальність означає, що суб'єкт, порушивши правову норму, має зазнати певних втрат, зокрема, позбавлення волі, втрат майнового характеру. З точки зору С.С. Алексєєва, юридична відповідальність – це обов'язок особи зазнати заходів державного примусу, покарання за порушення закону [1, 266]. Отже, під юридичною відповідальністю слід вважати обов'язок правопорушника відповідати перед суспільством і державою, зазнавати заходів державного примусу. С.Н. Братусь під відповідальністю розуміє заходи державного або суспільного примусу [2, 115]. Однак, така позиція призводить до отождолення поняття «санкція» і «відповідальність», адже на державному примусі ґрунтується будь-яка санкція, передбачена нормативним актом. Ретроспективна юридична відповідальність – це обов'язок правопорушника зазнати заходів державного примусу, які можуть бути застосовані лише у відповідності до правових норм (матеріальних і процесуальних) і означають обмеження прав і свобод. Ретроспективна юридична відповідальність настає лише після вчинення протиправного діяння, ґрунтується на державному примусі, має негативні наслідки та існує як у матеріальній, так і у процесуальній формах.

Юридична відповідальність пов'язана з державою, правовими нормами, правомірною та протиправною поведінкою суб'єктів права, проте юридичну відповідальність не потрібно сприймати лише як наслідок правопорушення, негативну реакцію держави на правопорушення, бо відповідальність у широкому сенсі та юридична відповідальність, зокрема, має і позитивний аспект. Правомірною поведінкою вигідною як державі, так і суспільству, оскільки за перспективної (позитивної) відповідальності знижується потреба у застосуванні

державного примусу у зв'язку із вчиненням правопорушення.

Позитивна юридична відповідальність – це усвідомлення суб'єктом своїх дій та співвідношення цих дій зі змістом чинних правових норм. Позитивна юридична відповідальність є засобом, завдяки якому юридична відповідальність реалізується у правомірній поведінці особи, є підґрунтям для дотримання та виконання норм права, що певним чином має заохочуватись державою. Така відповідальність залежить від правового статусу особи, взаємозв'язку між державою та суб'єктом позитивної юридичної відповідальності (у т.ч. якщо такий суб'єкт – інша держава чи міжнародна організація), передусім у контексті їх взаємних зобов'язань.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок щодо багатогранності категорії «юридична відповідальність», аналіз ретроспективного та перспективного аспектів якої дає змогу докладніше та глибше з'ясувати феномен юридичної відповідальності. У будь-якому суспільстві ці два елементи тісно пов'язані між собою. Чим вищий рівень відповідальності в активному сенсі (позитивна відповідальність), тим краще у суспільстві дотримуються соціальні норми і рідше застосовується відповідальність у її ретроспективному аспекті (пасивна, негативна відповідальність) [24, 12]. Отже, постає необхідність дослідження відповідальності як у її позитивному так і негативному значенні, але пам'ятаючи, що вони є елементами одного правового явища – юридичної відповідальності і у своїй єдності, доповнюючи одна одну, є узагальненим виразом цієї правової категорії. Юридична відповідальність є особливим різновидом соціальної відповідальності, засобом державного забезпечення, охорони і захисту як природного так і позитивного права, у зв'язку з правомірною або протиправною поведінкою суб'єктів суспільних відносин.

Список літератури:

1. *Алексеев С.С.* Общая теория права: в 2-х т / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
2. *Братусь С.Н.* Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С.Н. Братусь. – М.: Городец-издат, 2001. – 208 с.
3. *Бернштейн Д.И.* Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д.И. Бернштейн. – Ташкент: Изд-во Фан, 1989. – 150 с.
4. *Брокгауз Ф.А.* Энциклопедический словарь. Общество и государство. Правительство и полководцы. Народы и страны / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – М.: Эксмо, 2003. – 838 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови [укладач і головний редактор В.Т. Бусел]. – К.: Перун, 2001. – 1440 с.
6. *Витрук Н.В.* Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Норма, 2009. – 259 с.
7. *Галагин И.А.* Право, свобода и социальная ответственность личности / И.А. Галагин. – М.: Юрид. лит., 1980. – 112 с.
8. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М.: 1935. – Т. 2. – 742 с.
9. *Иоффе О.С.* Избранные труды по гражданскому праву / О.С. Иоффе. – М.: Изд-во Статут, 2000. – 777 с.
10. *Косолапов Р.И.* Свобода и ответственность / Р.И. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1969. – 95 с.
11. *Краснов М.А.* Ответственность в системе народного представительства: методологические подходы / М.А. Краснов. – 2-е издание. – М.: Изд-во РАН, 1995. – 55 с.
12. *Краснов М.А.* Юридическая ответственность – целостное правовое явление / М.А. Краснов // Советское государство и право. – 1984. – №8. – С. 74.
13. *Лейст О.Э.* Санкции в советском праве / О.Э. Лейст. – М.: Госюриздат, 1962. – 238 с.
14. *Лукашук И.И.* Право международной ответственности / И.И. Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 405 с.
15. Міжнародне право: основні галузі / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – К.: Либідь, 2004. – 815 с.
16. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
17. Oxford Advanced learner's dictionary of current English. – Oxford, 1982. – Т. 11. – 217 p.
18. *Petit Larousse.* Dictionnaire encyclopédique pour tous / Petit Larousse. – Paris, 1965. – 1795 p.
19. *Плахотный А.Ф.* Свобода и ответственность (социологический аспект) / А.Ф. Плахотный. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1972. – 159 с.
20. *Самощенко И.С.* Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М.: Юрид. лит., 1976 – 239 с.
21. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права / О.Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2006 – 477 с.
22. Словник української мови [ред. М.Л. Мандрик]. – К.: Київський поліграфічний комбінат, 1970. – Т 1. – 799 с.
23. Философский словарь [ред. М.М. Розенталь]. – 5-е издание. – М.: Мысль, 1975. – 617 с.
24. *Хачатуров Р.Л.* Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. – Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. – 200 с.

РЕЗЮМЕ

Сделан анализ актуальных вопросов юридической ответственности как одного из видов социальной ответственности, особое внимание обращено на характеристику ретроспективной (негативной) и перспективной (позитивной) юридической ответственности.

SUMMARY

Analysis of current issues of legal liability as one of the varieties of social responsibility, with particular attention paid to characteristics of retrospective (negative) and prospective (positive) legal liability.

*Рекомендовано кафедрою теорії та історії
держави і права*

Подано 10.03.2012.